

УДК 22.011

Мирослава Даниленко

МЕНТАЛЬНІ ПІДВАЛИНИ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОБАЧЕННЯ Т. ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена розгляду ментальної специфіки релігійного світогляду Т. Шевченка. У ній представлено основні характеристики релігійності українського народу та проаналізовано вплив етнопсихологічних чинників на їхнє формування. У процесі дослідження з'ясовано, що релігійне світобачення поета тісно пов'язане з українською ментальністю.

Ключові слова: українська релігійність, християнський "антропоцентризм", ментальна специфіка релігійних поглядів, християнський "патріотизм", релігійно-культурний естетизм, євангелізм, релігійна толерантність, "природність" релігії, страждальність, емоційність, селянськість, обрядовий формалізм.

Danilenko M. The mental base of T. Shevchenko's religious world outlook

The article is dedicated to the analysis of the mental base of T. Shevchenko's religious world outlook. The author elucidates the main traits of the Ukrainian people's religiosity and analyses the influence of ethnopyschological factors on their development. According to research it makes a conclusion that the poet's religious world outlook intimately connected with Ukrainian mentality. The lines of this connection were such creations spiritual and world outlooking as: a Christian "cult of the man", Christian "patriotism", religious and cult's aesthetics, "gospelious Christianity", religious tolerance. The reflection of deep ethnoreligious bases it watches in the poet's understanding of God, his creation of image of God's Mother also in his refusal of religious asceticism.

In this article it was investigated that the belief in world outlook of Ukrainian's people is an individual vital position. The personality always has a charter to choose a religion as for own internal ideal. The Ukrainians are the actors, but not the spectators in their contacts with God.

The author believes, that a recognition of a value of every man and different ways of its liberty (in religious sphere also) generated a respect of Ukrainians to spiritual achievements of other peoples. The Christian "cult of the man", which was linked with religious tolerance, takes an important place in T. Shevchenko's world outlook and his creative inheritance. It is an evidence of his spiritual connection with ethnoreligious views.

It was elucidated in this article that strict religious asceticism and deep obedience of believers were unacceptable nor for the poet neither for Ukrainians. The God, in their religious views, loves a man. The personality feels an intimate connection in communication with Him, but not a panic fear. The God is their hope and support. He is a personification of justice and, at the same time of love to every man. Such combination permitted to Ukrainians and T. Shevchenko to address freely to God and demand of organizing the order in society.

The one of personal traits of T. Shevchenko's religious views that he stressed in life and creation on the "natural" religion, which rejects a ritual formalism, corresponds to high spiritual and mental needs of the every man.

In generally, Ukrainian's people, in spite of certain liberty in own spiritual world outlook, is very religious, analogously, the religion also took an important place in T. Shevchenko's life.

Key words: Ukrainian's religiosity, Christian "cult of the man", mental peculiarities of religious world outlook, Christian "patriotism", religious and cult's aesthetics, "gospelious Christianity", religious tolerance, "natural" religion, suffering, emotionality, peasantry, ritual formalism.

Даниленко М. Ментальные основы религиозного мировоззрения Т. Шевченко

Статья посвящена рассмотрению ментальной специфики религиозного мировоззрения Т. Шевченко. В ней представлено основные характеристики религиозности украинского народа и проанализировано влияние этнопсихологических факторов на их формирование. В процессе работы было установлено, что религиозное мировоззрение поэта тесно связанное с украинской ментальностью.

Ключевые слова: украинская религиозность, христианский "антропоцентризм", ментальная специфика религиозных взглядов, христианский "патриотизм", религиозно-культурный эстетизм, евангелизм, религиозная веротерпимость, "природность" религии, страдательность, эмоциональность, крестьянскость, обрядный формализм.

У бутті українства непересічною постаттю є Т. Шевченко. Наявний феномен духовної близькості народу та митця дослідники-шевченкознавці пояснюють по-різному. Одні підтримують думку про геніальність поета. Інші наголошують на існуванні спільної світоглядної основи між ним та народом, сфокусованої на глибинному рівні. Окремі публіцисти та науковці висловлюють не достатньо сміливі здогади про внутрішню єдність Кобзаря та українців, зокрема, у плані релігійності. Метою цієї статті

постає з'ясування ментальних підвалин релігійного світобачення Т. Шевченка та доведення його глибинного зв'язку з народом саме у цьому ракурсі.

Звернувшись до проблеми ментальної детермінації релігійності українців, можна дійти висновку, що вона є в цілому дослідженою. До неї звертались у свій час ще Г. Сковорода ("Начальная дверь ко християнському добронравію"), П. Юркевич ("Серце и его значение вь духовной жизни человека по учению слова Божия"), І. Нечуй-Левицький ("Світогляд українського народу"). Наукові праці з цієї тематики написали Г. Длінна ("Деякі етнопсихологічні аспекти української релігійності"), Н. Григорієв ("Українська національна вдача"), В. Янів ("Релігійність українця з етнопсихологічного погляду"), Я. Ярема ("Українська духовність у її культурно-духовних виявах"), О. Кульчицький ("Риси характерології українського народу"), А. Колодний та Л. Филипович ("Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стани") тощо. Що ж стосується питання вивчення ментальної специфіки релігійних поглядів Т. Шевченка, то воно майже не розглядалось нашими дослідниками, за винятком публікацій Д. Степовика, П. Кралука, О. Маккари, О. Грибинюка.

Проаналізувавши різні періоди буття українського етносу, можна дійти висновку, що релігія завжди займала чільне місце у його духовному просторі. Недарма видатний релігійний діяч І. Огієнко називав українців одним із "найбільш побожних народів у світі" [5, с. 68]. Окрім того, українська релігійність постає специфічним феноменом етнічної ментальності. Так, український народ, незважаючи на прийняття християнства, у своїй основній масі залишився двовірним. До сьогодні в його обрядовій культурі живуть звичаї, які були елементами язичництва. Причому дохристиянські релігійні вірування глибоко вкоренились у духовній культурі українців завдяки такій їхній ментальній рисі, як селянськість. Саме селянин поставав справжнім охоронцем української душі і духу, і це, як підкреслював П. Куліш, був: "не чорнороб-пахарь, а людина в повному значенні слова. Його не вдосконалила сучасна освіченість. Він нічого не бачив крім свого села, він не знає грамоти, він зайнятий лише польовими і хатніми роботами. Слово Божєє, яке він чує у церкві, укорінюється у ньому одними лише явищами природи, які він любить несвідомо, як немовля свою годувальницю. Але в усіх його поняттях і діях: від погляду на самого себе до поводження з сусідами, вражає нас саме якась велич, в якій відчувається природне благородство природи людської" [3, с. 252].

Селяни завжди розуміли, що успіх від землеробської праці залежить від сил природи, тому на їх основі вони витворили собі божества та поклонялись їм. Оскільки християнська релігія не давала їм розуміння поточного життя, навколишнього середовища та господарської діяльності, то українці залишили свої народні вірування та обряди, по-справжньому майстерно перетрансформували їх у християнські.

Звернувшись до творчої спадщини Т. Шевченка раннього періоду, можна віднайти у ній багато прикладів відображення так званої "природної" релігійності, особливо у таких його поезіях-баладах, як: "Причинна", "Русалка", "Лілея", "Утоплена", "Тополя" тощо. Твори Кобзаря переповнені різними народними повір'ями, дохристиянськими віруваннями, язичницькими образами-символами. Досконале освоєння Т. Шевченком дохристиянського пласту релігійних вірувань українців пояснюється не лише його походженням, а й відображенням такої ментальної характеристики, як селянськість. Кобзар, вийшовши із сільського середовища, з дитячих літ увібрив у себе його релігійний дух. Незважаючи на яскраву презентацію героїчного культу козацьких предків (язичницька традиція) у поетичних творах митця, саме село постає у нього як певний сакральний космос, ідеал миру та гармонії. Варто додати, що у своїх творах "Марія" та "Саул" геній через цей образ передає навіть біблійний світ.

Вкотре підтверджує участь у формуванні релігійності Т. Шевченка вищезазначеної риси української психіки також його поетичне зображення Святої Родини. Кобзар змальовує її як бідну селянську сім'ю, тим самим наближуючи святих до простих людей, робить їх "земними" і цілком доступними для кожної особистості. Взагалі, в українському фольклорі (особливо у колядках та щедрівках) випадки такого "оземлення" божеств були непоодинокими, велику роль тут відігравав етнічний ідеал родини і така риса, як простонародність, що були тісно пов'язані з селянським складником української ментальності. Вплив його можна також простежити, аналізуючи погляди Кобзаря на релігію. Для нього вона поставала як феномен близький людській природі, а не щось абстрактне і незрозуміле, до того ж стороннє для живих потреб людини. Таке поетове бачення ролі релігії у житті особистості, суспільства чи народу цілком відповідає типу української релігійності, що виражається у відмові від створення різних складних богословських систем та акценті на "природності", "інтимності" та змістовій лінії духовності, а не на формалізмі. Це є також характерною ознакою українського православного типу християнства і, водночас, відмінністю від його візантійського та російського варіантів.

Прийнявши християнство як офіційну релігію, наш етнос трансформував його відповідно до своєї психічно-ціннісної системи. Так, якщо російське православ'я, охопивши собою усі прошарки народу, не змогло опанувати людиною-особистістю в цілому, то на українських теренах, завдяки таким глибинним ментальним векторам, як індивідуалізм, персоналізм, антропоцентризм, ситуація була протилежною. Незважаючи на те, що перші кроки становлення християнства були позначені впливами Візантії, в Україні (на відміну від Росії) не був прийнятий основний принцип візантизму: панування загального над

особистим. У контактах з Богом українці діяли не як глядачі світової драми, а як її актори. Для них віра ніколи не була сліпою. Вона поставала як вияв особистісного ставлення до Бога, до себе та навколишнього світу, тобто це була індивідуальна життєва позиція людини. За особистістю завжди визнавалось безперешкодне право на вільне здійснення духовного вибору відповідно до свого внутрішнього ідеалу.

За висновком Д. Чижевського, у світогляді Т. Шевченка теж простежується вищезгадуваний “християнський” антропоцентризм, сутність якого полягає у зведенні людини у центр усього буття, усього світу як природи, так й історії, усіх сфер людського духу [7, с. 168].

З “християнським” антропоцентризмом тісно пов’язана ще така характеристика нашої ментальності, як толерантність. Визнання цінності будь-якої людської особистості та її різних проявів свободи, в тому числі у напрямі релігії, породило в українців повагу та відкритість до духовних досягнень кожного індивіда. Ця риса стала одним з принципів українського православ’я, яке відзначалось надзвичайною віротерпимістю до представників інших релігій, що зумовлювало часті нарікання на нього з боку ортодоксальних християн Сходу.

Чимало творів Т. Шевченка, серед яких поеми “Неофіти” та “Єретик”, теж вказують на релігійну толерантність Кобзаря. Досліджуючи спадщину генія, можна зазначити, що у ній немає жодних слідів будь-яких конфесійних забобонів та упереджень. Окрім того, серед його друзів та знайомих були люди різних віросповідань. Поет доволі прихильно ставився до протестантських конфесій своєї доби. Цілком можливо, що його поєднувала з ними така важлива характеристика українського типу православ’я, як евангелізм, що розкривався у вірності евангельському вченню, незалежності духовної влади від світської, а також проповідуванні Слова Божого рідною мовою. Позитивним було ставлення Кобзаря до представників етнічно чужих для українців та конфліктуючих з ними конфесій, зокрема, католицизму, ісламу, іудаїзму. Звичайно, можна відмітити деякі гострі моменти, однак вони, знову ж таки, були пов’язані з національними особливостями релігійного світобачення і визначались українськими гетеростереотипами щодо цих етносів.

Однією з важливих характеристик української православності є також її тісний зв’язок з життям, спрямованість на утвердження соціальної рівності та справедливості. Великий вплив на її формування здійснила така згадувана раніше риса української ментальності, як селянськість. Завдяки їй для психіки українця є неприйнятною ідея відчуження від земних благ та справ. Представники нашого етносу ніколи не були аскетами за своєю внутрішньою природою. Так, у східно-християнській культурі земне існування людини розглядалось як епізод на порозі вічного життя, воно не було самоцінним, поставало як нікчемне та скороминуче. Тому основним завданням була підготовка людини до смерті, що розцінювалась як початок істинного блаженства. Однак тісний ментальний зв’язок українців із землею та земним тут дався визнаки. Вони прагнули ще в земному житті, у реально окреслених виявах отримати Божу благодать та ласку, а не у потойбіччі. З огляду на це, український дослідник В. Москалець, підтримуючи думку М. Бердяєва, зазначав, що людині української релігійності “властиві чекання сходження на землю Небесного Єрусалиму, жаданого всезагального порятунку й соціального блага” [4, с. 73]. Цю світоглядну особливість ми можемо спостерігати також у Т. Шевченка, який постійно звертав увагу на знедолене у соціальному та національному плані українство, й усе своє життя поклав на вітвар постійного пошуку добра, справедливості, правди, ідеалом чого виступав для нього Бог. Поет прагнув утвердити Божу Правду не лише на українській землі, а й у цілому світі, як загальнолюдську цінність, заради бажаного майбутнього.

Потрібно підкреслити, що для Кобзаря, як і українців загалом, були чужими жорсткий аскетизм та глибока покора віруючих Богу. На їх основі формувалось російсько-візантійське православ’я. Власне навіть саме розуміння Господа українцями дуже відрізнялось від його образу у вищезазначених православних типах, оскільки воно також детермінувалось українською ментальністю. Так, українці були далекими до сприйняття “візантійського Саваофа”, який поставав гнівним і караючим, тому людина жила в постійному містичному страху та невідомості перед ним. Вони не змогли також досягнути ні душею, ні розумом єврейського Єгови та московського “Царя Небесного”. Їхній Бог – це справедливий заступник гноблених, виразник їхніх надій, прагнень і, що найголовніше, – чоловіколюбець. Важливим і обов’язковим для себе українці вважають інтимний, особистісний зв’язок з Ним – Надістотою, яка здатна їх зрозуміти, помилувати, дати пораду, допомогти. У них немає панічного страху перед Богом. Він – їхня перша й остання надія та опора. Крім того, Бог простягнув свою руку до людини, наблизився до неї через напівземних, цілком реальних Богоматір та Бога-Сина. Існування такої інтимної близькості між Богом та людьми в розумінні українців та їхнє сприйняття Його як ідеалу справедливості давало їм право на вияв певних “вольностей” у духовному спілкуванні з Всевишнім. Мабуть, тому Т. Шевченко у своїх бесідах з Господом виражає своє незадоволення, робить Йому закиди, протестує, оскільки у реальному житті бачить безліч явищ та речей, які суперечать християнському вченню, і при цьому спостерігає “недіяння” з боку Бога.

Як уже зазначалось, контакт українців з Господом часто здійснюється через посередників, а саме – Діву Марію та Ісуса Христа. Причому до цих визначних постатей у християнстві українці ставляться з

великим душевним трепетом. Аналогічну картину можна спостерігати, звертаючись до релігійних поглядів Т. Шевченка, де Богоматір та Бог-син постають як духовні ідеали для людства. Таке ставлення до святих було викликane багатьма чинниками, проте важливу роль у становленні благовоління перед Ними відіграла така ментальна риса українців, як стражденність. Навіть поверхово переглянувши сторінки історії українського народу, одразу стає зрозумілим, що його буття проходило у постійних загрозах, завжди було непевним і проблематичним. Українця майже завжди супроводжували страждання. Будучи сам стражденим, він несвідомо тягнувся до святих, які були близькими, подібними до нього у цьому ракурсі. Муки Христа заради спасіння усього людства та материнські страждання Діви Марії не могли залишити українців байдужими. Крім того, вони бачили в образах цих святих своїх захисників.

Варто зазначити, що особливе місце в українській релігійній культурі належить Богородиці, яка завдяки своїй людській природі є, справді, найбільш близькою до мирян. Причому її християнське звеличання не було чимось надто новим у духовному світі нашого народу, оскільки воно у своїй глибині, окрім відображеної в етнопсихіці стражденності, тісно пов'язувалося з ментально закладеною ідеєю домінування жінки та її значимістю у житті спільноти. Шевченкове бачення постаті Діви Марії деякою мірою збігається з образом Богородиці, створеним Українською православною традицією. Вона постає не тільки покровителькою кожного прохаючого, а й захисницею українського народу.

Багато українських дослідників стверджують, що релігійність українців є жіночою за своєю сутністю. Так, у праці Ю. Чижевського "Нариси з історії філософії на Україні" зазначається, що "українська релігійність – це не стільки релігія Христа, скільки релігія Богородиці, релігія матері-землі" [8, с. 25]. Саме така її особливість сприяє зосередженню основної уваги українського народу на чуттєвих моментах у питаннях релігії. Невипадково релігійним почуттям українців притаманні тепло, щирість, милосердя, а також згадувані раніше духовна свобода та інтимність у їхніх контактах з Богом. Одне з важливих місць у релігійно-чуттєвій сфері народу посідає любов як найвищий злет людського духу. Саме вона є для християн джерелом блаженства єднання з Вищим світом, ідейно-емоційним центром досягнення душевної гармонії. Для Т. Шевченка, що перебував під впливом ментальної чуттєвості, почуття християнської любові було теж близьким. Причому воно репрезентувало усі найкращі якості української душі. Один з дослідників релігійності Кобзаря Д. Бачинський як доказ цьому у своїй праці зазначив: "До природної любові людського серця Шевченко відноситься не тільки по-людському, значить з цілим людським достоїнством, без звирячих інстинктів, і не впадає в тон аскетизму, а з найпильнішою увагою, ніжністю і найвищим її розумінням" [6]. Треба сказати, що поет любив та розумів любов без егоїзму. Для нього вона була вселюдською, всеохопною, яка у власних безмірних широтах пожирала "своєлюбство серця". Т. Шевченко, як і українці, сприйняв та оцінив християнство як велику духовну силу в тому плані, що "віра Христова проповідувала ... всесвітній мир і любов". Про це поет зазначив у своєму листі до А. Толстої від 9 січня 1857 року.

З емоційно-чуттєвою ментальністю українців був тісно пов'язаний релігійно-культуовий естетизм. Так, храм у баченні православного українця був спорудою святою і унікальною. У ньому усе мало "дихати" красою та гармонією, відчуття яких повинні налаштовувати людину на духовність. Недарма, українці з такою особливою увагою ставились до побудови та декору своїх культуових споруд, які поставали справжніми архітектурними шедеврами. Українські храми нагадували скульптури. Вони не мали ні головних, ні другорядних фасадів, розглядалися з усіх боків, окрім того, були по-художньому майстерно вписаними у природне оточення. Вражали і куполи, що височіли над спорудою, ніби слугуючи своерідною ланкою єднання земного і небесного. Великою вишуканістю відзначалися також храмові інтер'єри, прикрашені килимами, вишитими рушниками, квітами. Святі, зображені на іконах, виглядали як цілком реальні, справжні люди, однак у своєму душевному виразі вони поставали дещо вищими, осяяними небесною красою. Увесь цей зовнішній і внутрішній космос храму, разом з пахощами ладану, релігійним співом та речитативом, творив особливу духовну ауру, в якій віруюча людина набувала особистої душевної рівноваги, гармонії з усім навколишнім світом та, найголовніше, з Богом.

З огляду на це, можна дійти висновку, що релігія українців характеризується естетичною витонченістю. Вона спрямована на поклоніння прекрасному, уособленням якого виступає сам Господь разом з Його творінням – природою. Ще у літописі було зазначено, що наші предки-язичники при виборі нової віри звернули свою увагу саме на візантійське православ'я, мотивуючи це тим, що "... в грецькій Церкві краси більше". Цей панестетизм української ментальності простежується також у релігійних поглядах Т. Шевченка. Однією з причин поетового неприйняття Російського православ'я, на думку П. Кралюка, є те, що воно видавалося поету "грубим" і "неестетичним" [2]. Про це Кобзар, зокрема, зазначив у своєму "Щоденнику" від 27 вересня 1857 року після відвідин православного храму у Нижньому Новгороді. Ознайомившись з цим записом, можна побачити, що уся творча натура митця протестувала проти поклоніння неестетичним "суздальським чудовиськам", що нічого близького не мали з християнськими святими, щедрими на любов та милосердя до мирян. Крім того, у розумінні Т. Шевченка, храм – це справді сакральне місце, де людина хоча б на деякий момент намагається щиросердечно скинути з себе усю свою гріховність, усе зло, набуте за порогом Божого дому. У стінах храму, постаючи перед Богом без

маски, яку вона надягає у мирському житті, особистість прагне очиститись духовно. Те, що поет бачив у нижньоновгородській церкві та багатьох таких інших, його дуже обурювало. Люди відвідували храми Божі бездумно, “для годиться”, замість набуття істинного християнського образу, поводили себе вкрай не по-християнськи, лицемірили і цим оскверняли святе місце. У творчій спадщині поета та уже згаданому “Щоденнику” можна віднайти ще багато моментів, що стосуються релігійно-культурного неестетизму. До них додається також аморальна поведінка духовних осіб, їхнє вдаване святенництво, нещирість та бездуховність у виконанні релігійних обрядів (релігійна нечуттєвість) тощо.

Розглянувши глибинний зв'язок основних характеристик української релігійності з провідними рисами релігійного “Я” Кобзаря, варто наголосити ще на одному моменті. Так, у релігійному світогляді Т. Шевченка домінуюче місце належить Україні. Поет завжди клопотався про долю своєї Батьківщини. За неї посилав молитви до Господа. Усі твори Кобзаря, як зазначає дослідник А. Колодний, пронизані “вірою у щасливе майбуття свого народу і прийдешне заступництво за нього Бога” [1]. Така нерозривність ідеї служіння Україні та рідному народу з релігійними поглядами поета може бути пов'язана із специфічною рисою українського християнства – патріотизмом. Він проявився ще за часів митрополита Іларіона та киево-печерських сподвижників. Аналізуючи український християнський патріотизм, Л. Юдіна дійшла висновку, що провідне місце у світоглядній палітрі Київського християнства займала ідея відповідальності особистості перед Богом не тільки за себе, але і за свою Батьківщину, громаду, націю, виходячи з цього, боротьба за Україну у свідомості народної маси означала боротьбу за Христову віру [9]. Церква вважалась не лише храмом Божим, а й національною святинєю. Ці суспільно-активні, світоглядні настанови, які закарбувались в українському фольклорі, звичаєвому праві, обрядово-традиційній культурі, були засвоєні Т. Шевченком. Потрібно додати, що український християнський патріотизм стоїть на позиціях релятивізму та толерантності. Він повністю відкидає національну пиху та зневагу до інших націй та народів, що є, своєю чергою, характерною ознакою світобачення поета, який іменем Господа благословляє на боротьбу поневолених кавказців.

Отже, у підсумку можна зазначити, що ментальні впливи яскраво проявились у плані формування релігійного світогляду поета, визначаючи його своєрідну близькість українській релігійності. Лініями зв'язку, зокрема, постали такі духовно-світоглядні утворення, як християнський антропоцентризм та патріотизм, релігійно-культурний естетизм, евангелізм, релігійна толерантність тощо. Відображення глибинних етнорелігійних пластів простежується у поетовому розумінні Бога, креації ним образу Богородиці, відмові від сухого релігійного аскетизму, акценті на “природності” релігії, її тісному зв'язку з людиною, її почуттями, а ще – відкиданні обрядового формалізму.

Українці є глибоко релігійними людьми, незважаючи на те, що в їхній етносвідомості наявний струм іррелігійності, вільнодумства та антиклерикалізму, породжений складними умовами існування народу, хитанням його духовного світу між протилежними екстремами. У духовному бутті Т. Шевченка релігія також займала провідне місце. Яскраво представлений у його творчій та епістолярній спадщині антиклерикалізм не мав нічого спільного з атеїстичними поглядами, які часто приписувались поету. Ця риса частково була породженням української ментальності.

Література:

1. Колодний А. Бог і Шевченківська людина [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/.../8690-bog-i-shevchen>. (08.03.2011).
2. Кралюк П. М. Релігійність Т. Шевченка [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.simya.com.ua/articles/45/8113/>.
3. Куліш П. О. Твори: у 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – 586 с.
4. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру / В. П. Москалець // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 67–79.
5. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т. – Т. 1–2. – К.: Україна, 1993. – 284 с.
6. Степовик Д. Тарас Шевченко і українське православ'я [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://kobzar.info/today/news/Gudvin-2326/index.html> (2011.08.06).
7. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во “Орія” при УКСП “Кобза”, 1992. – 230 с.
8. Чижевський Ю. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Ю. – К.: Либідь, 2009. – 457 с.
9. Юдіна Л. М. Формування релігійного світогляду великого поета-провидця Т. Г. Шевченка / Л. М. Юдіна // Шевченкіана на початку XXI століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка 25 березня 2004 р. – Харків, 2004. – 194 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, проректор з навчально-наукової роботи Національного університету “Острозька академія” **П. М. Кралюк**